

XIVA XONLIGIDA SHAHARLAR HAYOTI

Ganiyeva Muborak Adilovna

Tashkent International University
(+99893 561 76 09)

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-dekabr 2024-yil Tasdiqlandi: 26-dekabr 2024-yil Jurnal soni: 13 Maqola raqami: 41 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1051</p> <p>KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS</p> <p>Urganch; Xiva xonligi; Xorazm; Kichik vazir, Qiyat, Xonqa, Tirsak, Gurlan, Xazorasp, Qo'ng'iro't, Shohabboz, bek va noiblar.</p>	<p>Tadqiqot mavzusi Xiva xonligining o'rta asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, uning O'rta Osiyo va O'zbekiston davlatchiligi tarixidagi ahamiyati. Shaharlar hayoti, hunarmandchilik markazlari haqidagi ma'lumotlar Xiva xonligi tarixini, qo'lyozmalarni chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqot muammosini ochib berishda tarixiy, ilmiy va tizimli usullardan samarali foydalanildi. Tadqiqotda Xiva xonligidagi shahar hayoti, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, yorug'lik fanida mavjud bo'lgan Xiva xonligining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirgan holda xulosalar chiqariladi. 16-asr va 20-asr boshlarida mavjud bo'lgan Xiva xonligi O'zbekistonning davlatchilik va boshqaruv tarixida, iqtisodiy va madaniy hayotida o'z o'miga ega.</p>

Kirish. O'rta asr mualliflari asarlarida Xorazm savdo shaharlari, xususan, Urganch o'z davrining yirik savdo markazlari, Xorazm (ko'proq Shimoliy Xorazm) esa bu davrning eng boy va iqtisodiy rivojlangan mintaqalaridan biri sifatida yana tilga olinadi. Ammo mo'g'ullar istilosidan keyin Xiva xoni Abulg'oziygacha yozilgan yozma manbalar juda kam va bu muammo biryoqlama yoritilgan ko'rinib turibdi. Shu bilan birga, bu manbalar ayrim ziddiyatli olimlar uchun Xorazm savdo shaharlarining XV asrgacha bo'lgan davrdagi mavqei haqida aniq ma'lumotlar olishda qiyinchilik tug'diradi.

Mo'g'ullar istilosidan keyingi Xorazm haqidagi ma'lumotlar hozir Yevropa manbalarida mavjud. XIII-XIV asrlarda turli sabablarga ko'ra yevropalik sayyohlar Plano Karpini (1246-yilda kelgan), aka-uka Polo (1260-yilda kelgan), italiyalik savdogar Franchesko Balduchchi Pegoletti (1340-yilda kelgan) turli sabablarga ko'ra Xorazmga borganlar.) Xorazm, xususan, Urganch shaharlari haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud.

1333 yilda Xorazmda istiqomat qilgan arab sayyohi Ibn Battuta keladi. Uning «Tuhfat an-nuzzar fi g'aroyib al-amsar va ajoyib al-afsor» («G'aroyib shaharlar namoyishi va ajoyib sayohatlar haqida sovg'a») asarida Xorazmning savdo shaharlari haqida bir qancha ma'lumotlar keltirilgan.

XIV-XV asr oxiri tarixchilaridan Ibn Arabshohning «Ajoyib al-Maqdur fi ahbori Temur» («Temur sarguzashtlarida taqdir mo'jizalari») asari shaharning iqtisod, savdo-sotiq va boshqa ko'plab jabhalariga oid asari bo'lgan. Muallif Xorazmning XIV asrning ikkinchi yamida iqtisodiy rivojlangan hududlardan biri bo'lganligini ko'rsatadi, lekin Shimoliy Xorazm iqtisodiyoti Temur yurishidan keyin tanazzulga yuz tutganini ham qayd etadi.

Yuqoridagi Yevropa va arab manbalarining barchasida Xorazm o'sha davrning eng yirik va eng boy savdo shaharlaridan biri bo'lganligi, xususan, Urganch shahri ekanligi qayd etilgan. Ayni paytda ulardagi ma'lumotlar shu qadar xarakterli va qimmatlidirki, barcha mualliflar o'z davrida Xorazmda bo'lib, ko'rgan-bilganlarini yozganlar. XIII-XV asrlardagi Xorazm savdo shaharlari haqida ma'lumot beruvchi manbalarining ikkinchi turi mavjud bo'lib, ular asosan ikkinchi shaxsdan yoki o'rta asrlarning boshqa manbalaridan eshitilgan ma'lumotlar asosida yozilgan.

Jumladan, mashhur fors geografi Hamidulla Mustafoviy Qazvinining «Nuzhat-ul-qulub» (Qalblar osoyishtaligi), Shahobniddin al-Umariyning «Kitob masalik al-absor va mamolik al-amsar» («Kitob masalik al-absor va mamolik al-amsor») asarlari bu manbalar orasida qadrli. turli mamlakatlar), al-Bokuviy (XIV-XV asrlar) «Kitob talhis». al-asar va ajoyib al-malik al-qahhor» («Buyuk podshohning mo'jizalari va yodgorliklari haqidagi kitobning qisqartmasi»). Hamidulla Qazviniiy asarida Xorazmning XIV asrdagi geografik o'zni, xususan, yirik shaharlari va xo'jaligi haqida ma'lumot beribgina qolmay, balki Xorazmni Eron bilan bog'lovchi karvon yo'llari, ularning manzillari va joylashuvi haqida ham ma'lumotlar berilgan.

Al-Umariy va al-Bokuviy asarlarida shaharlar, bozorlar, mahsulot turlari, narxlar, umuman, pul munosabatlari, Xorazmdagi shaharlarning iqtisodiy hayoti haqida so'z boradi.

Shuningdek, arab-fors va temuriylar davri shayx al-Birzoliy, an-Nuviyiy, Ibn Xaldun Nizomiddin Shomiy, Sharofiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Hofizi Abro, Xondamir kabi mualliflarning asarlarida XIV-XV asrlar Xorazm savdosi haqida so'z boradi. shaharlar va ularning iqtisodiy hayoti. Biroq, yuqoridagi kitoblar singari, bu qo'lyozmalarda ham jiddiy xatolar bor va ulardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish kerak. XIV-XV asrlardagi Yevropa xaritalarida Xorazm savdo shaharlarining geografik joylashuvi haqida ham ma'lumotlar berilgan. 1367-yilda aka-uka Fransisko va Domeniko Pitzigani o'z xaritalarida Urganchni ko'rsatgan bo'lsa, 1375-yilda Kataloniya atlasida Urganch, Mizdahqon, Xiva shaharlari berilgan; 1459 yilda XV asrda venetsiyalik kosmograf Fra-Mauro o'z xaritalarida Urganch shahrini ko'rsatgan. Ushbu xaritalar ushbu shaharlarning joylashuvini aniqlashga yordam beradigan boshqa manbalardan olingan ma'lumotlarni to'ldiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. "Xiva xonligida shaharlar hayoti" mavzusi tarixiy va ijtimoiy fanlarga oid bo'lib, Xiva Xonligi hududida yashovchi odamlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayoti haqida so'z yuritadi. Bu mavzuni o'rganishda bir nechta metodologik yondoshuvlarni qo'llash mumkin:

Tarixiy-metodologik yondoshuv. Xiva xonligida shaharlik hayoti tarixi o'rganiladi. Bu yondoshuvda arxiv materiallari, eski hujjatlar va tarixiy manbalar asosida shaharlarda yashovchi aholi, ularning kundalik hayoti, mehnat va ijtimoiy tuzilmalari tahlil qilinadi.

Sotsial-tahliliy metod. Shaharlik hayotini o'rganish uchun sotsial tuzilma, ijtimoiy qatamlar va toifalar tahlil qilinadi. Shahar aholisining turmush darajasi, kasblar, oilaviy hayot, madaniy an'analar va urf-odatlar o'rganiladi.

Geografik metod. Xiva Xonligi shaharlarining joylashuvi, ularning iqlimi, yer resurslari va iqtisodiy faoliyatlariga ta'siri tahlil qilinadi. Bu metod shaharlik hayotining geografik omillar bilan qanday bog'liqligini o'rganishga yordam beradi.

Madaniy-an'anaviy metod. Xiva xonligida yashovchi aholi madaniyatining o'ziga xos jihatlari, shu jumladan, urf-odatlar, san'at, arxitektura va diniy amaliyotlar tahlil qilinadi. Bu metod shaharlik hayotining madaniy va ruhiy o'lchamlarini aniqlashda foydalidir.

Iqtisodiy metod. Xiva shaharlari iqtisodiy hayoti o'rganiladi. Savdo, hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi va boshqa iqtisodiy faoliyat turlari tahlil qilinadi. Bu metod orqali shaharliklarning iqtisodiy resurslar bilan qanday aloqada bo'lgani ko'rsatiladi.

Muzeyshunoslik va arxeologik metodlar. Shaharlarda o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar va muzey materiallari asosida shaharlik hayoti haqidagi yangi topilmalar o'rganiladi. Bu metod Xiva Xonligida yashovchi aholi turmush tarzini chuqurroq o'rganishga imkon beradi.

Bu metodologik yondoshuvlar orqali Xiva Xonligida shaharlik hayoti haqida to'liq tasavvur hosil qilish mumkin.

Tadqiqot natijalari. "Xiva xonligida shaharlar hayoti" mavzusida tadqiqotlar, asosan, Xiva xonligining iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy

hayotiga oid taxlillarni o'z ichiga oladi. Xiva xonligi, 16-19 asrlarda markaziy Osiyoda kuchli siyosiy va madaniy markazlardan biri bo'lgan. Xiva shaharlarining hayoti, asosan quyidagi tadqiqotlarda o'rganilgan:

Xiva xonligidagi shaharlar savdo yo'llarining kesishgan joyida joylashgan bo'lib, shaharlarda bozorlarda turli tovarlar, jumladan ipak, tuz, paxta, dehqonchilik mahsulotlari va qo'lda yasalgan buyumlar savdosi olib borilgan. Shaharlarda hunarmandchilik va san'at rivojlangan, masalan, gilam to'qish, tikuvchilik, metallarni qayta ishlash, keramika va boshqalar.

Xiva shaharlarida madaniyat rivojlangan, masjidlar, madrasalar va kutubxonalar qurilgan. Ularning aksariyati diniy bilimlar va ilm-fan rivojiga hissa qo'shgan.

O'qish-yozish, shuningdek, ilm-fan va adabiyot rivoji hamda qadimiy xiva ilmi haqida tadqiqotlar mavjud. Xiva shaharlarida o'ziga xos arxitektura uslubi paydo bo'lgan. Masjidlar, madrasalar, maqbaralar va boshqa me'moriy inshootlar, ko'plab tarixiy obidalar shaharning jozibali qismlarini tashkil etgan. Xiva qal'asi, uning darvozalaridan biri, shuningdek, ko'plab tarixiy binolar ham shaharning me'moriy va ijtimoiy hayotining muhim qismlari bo'lgan. Shaharlarning aholisining kundalik hayoti, turar-joylar, oziq-ovqat va kiyim-kechaklar haqida ham tadqiqotlar mavjud. Shaharlarning ijtimoiy tuzilishi, aholining turli ijtimoiy qatlamlari va ularning o'zaro munosabatlari ham o'rganilgan. Xiva xonligi shaharlarida hukumat boshqaruvi, adliya tizimi va xavfsizlikka oid tadqiqotlar mavjud. Shaharlar o'rtasidagi munosabatlar, siyosiy kuchlar, shahar qo'riqchilari va soliq siyosatiga oid materiallar hamda qoidalar ham tadqiq qilingan.

Muhokama. XVII asrda Xiva xoni Abulg'ozixonning "Shajarayi turk" asarida Mo'g'ul va Temuriylar davridagi Xorazm shaharlari haqida ma'lumotlar bor, unda Mizdahkon, Xiva, Hazoras, Vazir, Boldumsoz, Tirsak, Qumkend kabi shaharlar haqida ma'lumotlar mavjud.

Shu bilan birga, XVI asr ingliz sayyohi Entoni Jenkinson va XVII asr muallifi Mahmud ibn Valiyning mashhur geografik asari – "Bahr ul-asror fi manoqib ul-ahyor" ("Olijanov odamlarning shon-shuhratlari haqida sirlar dengizi").) shaharlar XV asrda Xorazmning iqtisodiy hayoti va shaharlari tasvirlangan. Ularning har ikkisi XV asrga kelib Xorazm hayoti biroz yuksalganligi qayd etilgan.

Ko'pgina arab-fors, yevropa va eski o'zbek manbalarida IX-XV asrlardagi Xorazm savdo shaharlari haqida ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, umuman olganda, ularda savdo shaharlarining iqtisodiy hayoti va holati haqida to'liq ma'lumotlar berilmagan.

Tarixdan ma'lumki, Temuriylar davlati parchalanganidan keyin Xorazm o'zining mustaqil siyosatini yuritishga intiladi. Temuriylardan hokimiyatni tortib olgan Muhammad Shayboniyxon davrida Xorazm yana Shayboniylar ta'siriga tushadi. 1505 yilda Muhammad Shayboniyxon Xorazmga harbiy yurish uyushtirib, uni egallaydi. Biroq 1510-yilda Marv atrofida Muhammad Shayboniyxonni yenggan Ismoil Safaviy Xorazmni bosib oladi. Ismoilshoh viloyatdagi Vazir, Urganch va Xiva shaharlarini boshqarish uchun 3 nafar hokim (gubernator) tayinlaydi.

Biroq tez orada Umar qori va Vazir shahri qozisi Sayyid Hisomiddin boshchiligidagi Xorazmda Ismoilshoh hukmronligiga qarshi harakat boshlanadi. Ular Shaybon avlodidan bo'lgan Berka sultonning o'gli Elbarsxonga xon bo'lishini iltimos qiladilar. 1511-yilda Elbarsxon qo'shin bilan kelib, Vazir shahrini egallaydi. 1511-1512 yillarda Urganch, Xiva va Xazaraspi Ismoilshoh qo'shinlaridan tozalab, Xorazm mustaqilligini ta'minladi.

Xonlikning aniq chegaralari haqida hech qanday ma'lumot saqlanmagan. Chunki xonlikning dastlabki kunlaridanoq davlat chegaralari siyosiy vaziyat va harbiy harakatlarga qarab doimiy ravishda o'zgarib turdi. XIX asrga kelib xonlikka turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlarning qo'shilishi natijasida davlat chegaralari ancha kengaydi. Manbalarda keltirilishicha, Eltuzarxon davrida (1804-1806) xonlikning hududi kichik bo'lib, shimoliy chegarasi Orol-Qo'ng'iro't hokimligi bilan, janubiy chegarasi esa Darg'ano'ta bilan bo'lgan. 19-asr o'rtalariga oid rus manbalarida xonlikning g'arbiy chegarasi Kaspiy dengizigacha, janubda Marv vodiysi orqali Eronga, shimolda Ural daryosigacha cho'zilganligi qayd etilgan.

XVI-XVIII asrlarda Xiva xonligi ma'muriy jihatdan viloyatlarga bo'linib, XVIII asr oxiri — XIX asr boshidan boshlab davlatning asosiy ma'muriy hududlari knyazliklar deb atala boshlandi. Manbalarga ko'ra, bu davrda xonlikda 16 beklik va 2 noib bo'lgan. Ular Xazarasp, Gurlan, Xonqa, Kuhna Urganch, Qo'shko'prik, Pitnak, Qiyot, Shobboz (Shohabboz), Shovot, Toshhovuz, Ambarmanak, Urganch, Xo'jayli,

Shumanay va Qo'ng'iro't beklilari, shuningdek, Beshariq va Qiyot-Qo'ng'iro't beklilardir.

xon tomonidan tayinlangan beklar va noiblar boshchilik qilgan. Xiva ma'muriyati xon va bosh vazir tasarrufida edi. Turli davrlarda xonlikning poytaxti Vazir, Kat, Ko'hna Urganch, Xiva shaharlari bo'lgan. Muhammadxon Rahimxon I (1806-1825) xonlikning boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirdi.

Muhammadxon Rahimxon I beklarning markaziy hokimiyatga bo'ysunmaganligini hisobga olib, xonlik hududidagi aholi punktlariga bo'linishni bekor qildi va manbalarga ko'ra, xonlik dastlab 15 ta, keyinroq yana 11 ta hokimlik tuzdi. Bular: Xazarasp, Ostona, Urganch, Kat, Toshhovuz, Qo'shko'prik, Oqdarband, Gurlan, Ko'k qashqa, Qo'ng'iro't, Eski Urganch, Ilonli, Taxta, Xonqa, Shobboz, Manoq, G'ozibod, Shayx, Mang'it, Xo'jayli, Shuman Oqtapa, Qarag'on, Xitoy. Hokimiyatlar, o'z navbatida, masjid-qabilalarga bo'lingan. Manbalarda xonlikda jami 1537 ta masjid-qabila borligi qayd etilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan, masjid qozilari va oqsoqollari esa viloyat hokimlari tomonidan tayinlanadi.

Demak, Xiva xonligi ma'muriy jihatdan hozirgi Xorazm viloyatining bir qismini Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikasini o'z ichiga olgan davlat edi.

Xiva xonligining o'troq dehqonchilik vohalarida asosan o'zbeklar istiqomat qilar edi, ular mamlakat aholisining mutlaq ko'p qismini tashkil qilgan. Xonlikda turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, oz sonli tojiklar, yahudiylar, hindlar, eroniylar, ruslar, armanlar, nemislar ham yashagan. Xiva xonligining umumiy aholisi haqidagi ma'lumotlar deyarli yo'q. Arxiv hujjatlari va rossiyalik sayyohlarning ma'lumotlari bu masalaga biroz oydinlik kiritadi. Xususan, XIX asrning birinchi choragidagi ma'lumotlarga ko'ra xonlik aholisi 300 ming, shu asming 40-yillari ma'lumotlariga ko'ra – 300 mingga yaqin, so'nggi chorak ma'lumotlariga ko'ra – taxminan. 700 ming. Yo'ldoshevning hisob-kitoblariga ko'ra, XIX asr o'rtalarida xonlikda 800 mingga yaqin aholi yashagan.

XIX asr o'rtalariga kelib xonlikda shahar hayotining rivojlanishi natijasida shahar aholisi ko'paydi. Xivinsk xonligida Xiva, Kuxna (Kunya) Urganch, Yangi Urganch, Vazir kabi yirik shaharlar bo'lgan. Eng qadimgi iz nix - Xiva 1997 yilda 2500 yilligini nishonladi. Rezolyutsiya YUNESKO tomonidan 1995 yilda qabul qilingan. Bu holat Xivylarning jahon madaniyati rivojida alohida o'rin egallashining e'tirofiga aylandi. Segodnyashnee pokolenie mojet po pravu gorditsya kulturmym naslediem svoix predkov.

Xiva, Xazarasp, Xonqa, Urganch, Qo'ng'iro't, Ko'hna Urganch kabi shaharlarda rus sayyohlarining ma'lumotlariga ko'ra, 2000-5000 kishi yashagan. Xonlikning poytaxti Xivada 21 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan. Xorazm hunarmandchiligi ixtisoslashgan bo'lsa-da, yarim ko'chmanchi xo'jaliklarda uy hunarmandchiligi ustunlik qilgan. Hunarmandchilikning asosiy sohalaridan biri to'qimachilik edi.

Ko'chmanchi aholining turli gazlamalarga bo'lgan talabi va qisman tashqi bozorga mahsulot yetkazib beruvchi to'qimachilik sanoatining rivojlanishi. Xonlik ipak, yarim ipak va paxta matolari ishlab chiqarigan. Matolar asosan qo'lda ishlangan. Bundan tashqari, xonlikda kulochilik, misgarlik, yog'sizlantirish, temirchilik, duradgorlik kabi an'anaviy hunarmandchilik rivojlangan.

Manbalarda shahar va qishloqlarda shudgorchilar, ot jabduqlari, misgarlar, zarqarlar, pichoqchilar, temirchilar, rassomlar, to'quvchi, chilangar, duradgor, shomanlar, sovunchilar, novvoylar, oshpazlarning ixtisosligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Xivada gilamdo'zlik xonlik davrida ham o'zining qadimiy ahamiyatini saqlab qolgan. Turkmanlar avvalgidek gilamdo'zlik bilan ham shug'ullangan. Xiva gilamlari ichki va tashqi bozorda mashhur edi. Umuman olganda, mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari ichki va tashqi bozor uchun ishlab chiqarilmoqda.

XVI asr oxiriga kelib Amudaryoning asosiy o'zanining o'zgarishi Xorazmning tashqi savdo aloqalariga ham ta'sir ko'rsatdi. Xorazmning sobiq savdo markazlari o'z ahamiyatini yo'qotgani sababli, Rossiya bilan savdo aloqalarida Volga qo'ylari orqali o'tadigan yo'llar muhim rol o'ynay boshladi. Astraxanda xivalik savdogarlarga Rossiya savdo yarmarkalarida qatnashganliklari uchun imtiyozlar berildi. 18-asr o'rtalaridan Orenburg shahriga asos solinganidan so'ng xivalik savdogarlar Ural bo'ylab savdoni yanada jonlantirdilar.

Xivadan Rossiyaga paxta gazlamalari, mevalar, qimmatbaho toshlar, qog'oz mahsulotlari, bo'lak va buyumlar ko'rinishidagi shoyi va yarim ipak gazlamalar, gilamlar, tuya junidan tayyorlangan gazlamalar, qisman qorako'l, sholi, sayg'oq (kiyik), kashmir gazlamalar olib kelingan.

Rossiyadan Xivaga oltin va kumush tangalar, mis, choʻyan, temir va boshqa metallar, paxta, shoyi va jungazlamalar, boʻyoqlar, qand, choy, billur idishlar, koʻnlangan charm kabi mahsulotlar olib kelingan. Xiva xonligi savdogarlari qoʻshni Buxoro va Qoʻqon xonliklari, shuningdek, Xitoy, Eron, Afgʻoniston va Hindiston bilan savdo-sotiq olib borganlar. Bu mamlakatlarga Rossiyadan olib kelingan mahsulotlar bilan bir qatorda mahalliy mahsulotlar (zargarlik buyumlari, gilamlar, otlar) ham eksport qilindi. Turli gazlamalar, metallar, ziravorlar, boʻyoqlar, fil suyagi, qand (shakar) kabi mahsulotlar asosan xorijiy davlatlardan olib kelingan.

Xiva xonligining Yangi Urganch, Kichik Vazir, Qiyot, Xonqa, Tirsak, Gurlan, Xazorasp, Qoʻngʻirot, Shohabboz kabi shaharlari hunarmandchilik va savdo markazlari boʻlgan. Manbalarga koʻra, XIX asrning birinchi yarmida Yangi Urganch bir yarim ming xonadonni oʻz ichiga olgan himoya devorlari bilan oʻralgan savdo markazi boʻlgan. Urganchlik savdogarlari nafaqat Buxoro, Qoʻqon va Turkiston bozorlarida, balki Astraxan, Orenburg, Nijniy Novgorod, Moskva, Qashqar, Mashhad, Kobul bozorlarida ham uchratish mumkin edi.

Urganch bozorlari asosan ichki savdo uchun moʻljallangan boʻlsa-da, tashqi savdo uchun mahsulotlar yirik savdogarlar xonadonlaridagi ustaxonalarda tayyorlanadi. Shaharda 300 ga yaqin chakana savdo doʻkoni bor edi. 17–18-asrlarda Qiyat oʻzining saroylari, masjidlari va madrasalari bilan mashhur boʻldi. Bu yerda 30 ga yaqin doʻkon bor edi, seshanba va shanba kunlari bozor boʻlardir. Juvarhos kanalining Amudaryoga quyilishida joylashgan Xazorasp shahrida barcha qulayliklar mavjud edi. Shaharda sakkizta masjid va shuncha madrasa, 450-500 nafar aholi, 400 ga yaqin doʻkonlar bor edi.

Qoʻl sanʼatlari asosan doʻkonlarda va qisman uyda tayyorlanadi. Hazoraspdagi katta bozor dushanba va juma kunlari edi. Xonlikning yirik savdo va hunarmandchilik markazlaridan biri Gurlan edi. Manbalarga koʻra, XIX asr oʻrtalarida shahar atrofidagi hududlarni hisobga olgan holda uch minggacha xonadon yashagan. Shaharda masjid va madrasalar koʻp, bogʻlari tutzorlar, dalalarda sholi, paxta va gʻalladan yaxshi hosil olinadi.

Maʼlumki, XVII asr boshlariga kelib Xiva butun xonlikning poytaxtiga aylangan. Arab Muhammadxon davrida Xivada katta madrasa qurilgan boʻlsa, Abulgʻozixon davridan boshlab shaharning siyosiy, maʼmuriy va iqtisodiy mavqei yuksaldi. Shaharning poytaxt sifatidagi mavqeiini mustahkamlash maqsadida 19-asr oxiriga kelib Xivada koʻplab masjid va madrasalar, bozor va karvonsaroylar, saroy va minoralar, hammomlar qurildi. Manbalarga koʻra, Xiva bozorlari haftaning deyarli barcha kunlari ishlaydi va ularni raislar boshqaradi. Rossiyalik sayyohlar Xiva bozorlari gavjum va mahsulotlarga boyligi, xorijlik savdogarlar koʻpligi tufayli Buxoro va Qoʻqon bozorlaridan qolishmasligi haqida maʼlumot qoldirgan.

Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy hayotida sodir boʻlgan voqealar madaniy hayotga ham taʼsir etmay qolmadi. Shunga qaramay, xonlik madaniyati muayyan yoʻnalishlarda davom etgan. Madaniy hayotning rivojlanishi taʼlim, adabiyot, tarixshunoslik, meʼmorchilik va amaliy sanʼatda kuzatilmoqda.

Butun Oʻrta Osiyoda boʻlgani kabi Xiva xonligida ham asosiy bilim oʻchoqlari boshlangʻich maktab va madrasalar boʻlgan. Boshlangʻich maktabda, yaʼni boshlangʻich taʼlimda oʻqish va yozishni oʻrgangan oʻsmirlar poytaxt Xiva va Buxorodagi madrasalarda taʼlim oldilar. Manbalarga koʻra, XIX asrda Xiva xonligida 1500 ga yaqin boshlangʻich maktab, 130 ta madrasa boʻlgan. Faqat Xivada 22 ta madrasa boʻlib, ular orasida Muhammad Rahimxon, Shergʻozixon, Rahmonberdiy, Olloqulixon, Xoja Mahram, Fozilbek, Davlat Qorakoʻz, Bekniyoz devonbegi madrasalari alohida nufuzga ega edi.

Xorazm adabiy muhitida ilgʻor gʻoyalarni targʻib qilgan shoirlardan biri Nurmuhammad Gʻarib Andalib (1710-1770) edi. Andalibning “Said Vaqqos”, “Zaynul arab”, “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun” kabi dostonlari mumtoz sheʼriyatning turli janrlarida keng tarqalgan.

Xivada ijod qilgan shoirlar orasida Muhammad Rizo Ogahiy (1809-1874) alohida oʻrin tutadi. Tarixchi, tarjimon va shoir Ogahiy, ayniqsa, 1832 yilda yozilgan “Tavizul oshiqon” (“Oshiqlar tumori”)dagi sheʼrlari bilan mashhur. Bu davrda Pahlavon Ravnaq, Muhammad Niyoz Nishotiy, Muhammad Xokisor, Tabibiy, Munis, Komil Xorazmiy, Komdon, Murodiy kabi shoirlar ijodi ham rivojlandi. 17–18-asrlarda Goʻr oʻgʻli majmuasi dostonlari rivojlandi. xalq ogʻzaki ijodida koʻrinishlar rivojlangan.

Bu davrda tarixshunoslikning eski anʼanalari saqlanib qolgan. Tarixiy asarlar qatorida Abulgʻoziyning oʻzbek tilida yozilgan “Shajarai turk” va “Shajarai tarokima” (“Turkman shajarasi”) asarlarini koʻrsatish

mumkin. Tarixshunoslik anʼanasini keyinchalik Munis, Ogahiy, Muhammad Yusuf Bayoniy kabi tarixchilar davom ettirdilar.

19-asr boshlarida Muhammad Rahimxon buyrugʻi bilan Sher Muhammad Munis (1778-1829) “Firdavs ul-iqbol” (“Baxt jannati”) asarini yaratdi. XVIII-XIX asrlarda Xiva xonligi tarixiga oid qimmatli maʼlumotlar beruvchi bu asar keyinchalik Olloqulixon topshirigʻiga binoan Munisning jiyani Ogahiy tomonidan davom ettirilib, 1872 yilgacha boʻlgan voqealar bilan boyitilgan. Xiva xonligi, Bayoniyning (1859-1923) “Shajarai Xorazmshohiy” asari ham qimmatlidir.

Xorazm Oʻrta Osiyodagi oʻziga xos uslublarga boy meʼmorchilik maktabiga ega vohadir. Bu hududda paydo boʻlgan meʼmoriy inshootlar nafis bezaklar va sokin naqshlar bilan Xorazm meʼmorlik maktabining oʻziga xosligini koʻrsatadi. XVIII-XIX asrlarda Xiva xonligida koʻplab binolar qurilgan. Ayniqsa, xonlik poytaxtlari Urganch va Xivada koʻplab saroylar, masjid va madrasalar, xonaqolar, karvonsaroylar, yopiq bozorlar qurilgan. Xivadagi meʼmoriy yodgorliklar, asosan, lchan (ichki) qoʻrgʻonida qurilgan. Xonning yozgi qarorgohi Dishan (tashqi) qalʼasi ham meʼmorchilikning nodir namunasidir.

Xonlikning boshqa shaharlari – Yangi Urganch, Hazorasp, Toshhovuz, Yangi Vazir, Shohabboz, Gurlan, Xoʻjayli, Qoʻngʻirot shaharlari mudofaa devorlari bilan oʻralgan boʻlib, ularda koʻplab meʼmoriy inshootlar qurilgan.

Xonlikning koʻchmanchi, yarim oʻtroq chorvador aholisi ham davlatga qatʼiy belgilangan miqdorda yer soligʻi (ijara) va zakot (chorva) soligʻi toʻlashi shart edi. Yigirmanchi asrning boshlarida u renta soligʻi (soliqlarni kamaytirish) deb atalgan, keyinchalik yangi soliq bilan almashtirilgan. Unga koʻra, qoraqalpoq va qoʻngʻiroqlar ekin maydonlari va hosil miqdoridan qatʼi nazar, davlatga yiliga 24,5 mayda tanga miqdorida soliq toʻlagan. Turkman, qoraqalpoq, qozoq chorvadorlari ilgari 40 bosh qoramolga zakot berish oʻrniga, naqd pul bilan toʻlashardi. Dehqonlar har 40 bosh qoramol uchun 5 ta tilla tanga, har 40 bosh mayda qoramol uchun 10 ta Abbos tanga toʻlagan. Bu soliqlardan tashqari aholi jon boshiga soliqlar, bogʻ soligʻi, savdo soliqlari mavjud edi. Xiva xonligi aholisi yuqoridagi soliqlardan tashqari turli xil qoʻshimcha soliq va xizmatlar – bay puli, tarozi, darvozabon toʻlovi, yer qazish, qoʻshish, oʻtlash va hokazolar toʻlagan. XIX asrda Xiva xonligida tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida muomalada mahalliy va rus pul birliklari ishlatila boshlandi. Muomaladagi pul birligi asosan oltin, kumush va mis tangalar edi. Oltin tanga ulli (katta) oltin va mayda oltinga boʻlinadi. Ulli (yirik) oltin oʻsha davrda muomaladagi rus pul birligining 3 soʻm 60 tiyini, mayda oltin esa 1 soʻm 80 tiyinni tashkil qilgan. Kumush tanga ruslarning 207 20 tangasiga teng edi. Mis tanga qora pul deb atalgan. Kichik miqdordagi mis tanga ipak deb ataladi.

Ipaklar ham Abbos ipak va yarim ipak deb ataladigan ikki shaklda boʻlgan. Abbos shoyi rus pulining 10 tangasiga, yarim ipak esa 5 tangaga teng edi. Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida xonlik turli oʻlchov birliklaridan foydalanishga majbur boʻldi. Oʻsha davrda tijorat maqsadlarida ishlatiladigan miskal (1 miskal 4,1 gramm), oʻram (1 oʻram 400 gramm), pud (1 pud 16 kilogramm), botmon (1 pud 20 kilogramm) ogʻirliklari ishlatilgan.

Bundan tashqari, quruqlik va masofa birliklari ham ishlatilgan. Bularga tanob (1 tanob 4000 kvadrat metr), gektar (1 gektar 10 ming kvadrat metr), versta (1 verst 1,06 kilometr), farsax (1 farsax 6-7 kilometr), arshin (1 arshin 0,71 kvadrat metr) kiradi.). teng), sajen (1 sajen 2,13 metrga teng), desyatina (1 desyatina 1,09 gektarga teng) va hokazo. Shariat qonunchiligi har tomonlama ishlab chiqilgan bir qator normalardan iborat boʻlib, ularda majburiyat huquqi ham alohida oʻrin tutadi. Shariat qonunchiligining ayrim kamchiliklariga qaramasdan, subʼektlarning tarkibi va majburiyatlarni taʼminlash vositalariga qoʻyiladigan talablar batafsil va izchil ifodalangan. Shartnoma majburiyatlari subʼektlari huquqiy jihatdan vakolatli va cheklanmagan boʻlishi kerak edi. Voyaga etmaganlar, aqli zaiflar, isrofgarlar, kasallar shartnoma majburiyatlarining subʼektlari boʻla olmaydilar.

Majburiyatlar predmetiga turli xil ashyolar va mulk turlari kiradi. Shariat huquqshunoslari shartnomalarni majburiyatlarining vujudga kelishi uchun asos sifatida turlicha tasniflaganlar. Shartnomalarni joiz (istalgan vaqtda bekor qilish mumkin), munjaz va muallim (bajarilishi boshqa amallarni bajarish bilan bogʻliq boʻlmagan)ga boʻlishdi. Turli majburiyatlarni vujudga keltiradigan asosiy shartnomalar qatoriga oldi-sotdi, lizing, sovgʻa, ssuda, yuk, shirkat va boshqa masalalar boʻyicha shartnomalar kiradi. Shariat qonunchiligida oldi-sotdi shartnomasiga alohida eʼtibor beriladi. Xiva xonligida bu shartnoma shartli va shartsiz turlarga boʻlingan. Shartli shartnoma boʻyicha qabul qilingan barcha

mol-mulk tomonlarning har birining iltimosiga binoan va belgilangan muddatda yoki sotilgan tovarlar o'zgartirilgunga qadar yoki uchinchi shaxsga sotilgunga qadar qaytarilishi kerak edi. Shartsiz shartnomaga ko'ra, sotilgan mulk darhol xaridorga to'lovsiz o'tkazildi. Bunday shartnomalarning ob'ekti miqdoriy va sifat jihatidan baholanishi kerak bo'lgan har qanday ob'ektlarni o'z ichiga oladi, muomaladan chiqarilgan (musodara qilingan) narsalar bundan mustasno. Cheklangan mahsulotlar qatoriga alkogol, cho'chqa go'shti va boshqalar kiradi, ular Qur'onda taqiqlangan. Bu narsalar harom hisoblanardi. Ko'chmas mulk shartnomasini tuzish vaqtida sheriklar (aktsiyadorlar) va askarlarga nisbatan mulkni sotib olishga ustuvorlik berildi. Shartnomada yetuklik, musulmon diniga e'tiqod, o'z qilmishi uchun javob bera olish, sotilgan molga nisbatan mulk huquqining mavjudligi kabi shartlar aniq belgilab qo'yilgan. Shartnoma ixtiyoriy ravishda, tomonlarning roziligi bilan tuzilishi kerak edi. Aks holda, ushbu shartnoma haqiqiy emas.

Savdo shartnomasi yozma yoki og'zaki shaklda tuzilishi mumkin. Keyinchalik, ko'chmas mulk oldi-sotdi shartnomasi faqat yozma shaklda tuzilishi va sudya tomonidan tasdiqlanishi kerakligi to'g'risidagi qoida kiritildi. Tomonlar o'rtasida nizo bo'lmaganda va shartnomada ularning imzolari bo'lmagan taqdirda, faqat sudya tomonidan tasdiqlangan bitimlarni tan olishga ruxsat beriladi. Tomonlar o'rtasida nizo yuzaga kelgan taqdirda, guvohlarning ko'rsatmalari bilan tasdiqlangan shartnomaning holati va uning shartlarini isbotlash talab qilinadi. Oldi-sotdi shartnomasida xaridor tomonidan sotib olinadigan tovarning miqdori, sifati va narxini belgilash shartlari, boshqa tomonga berish tartibi belgilanishi kerak edi. Agar xaridor shartnomada yashirin kamchiliklarni keyinroq fosh etsa, shuningdek, xaridor buyumni haqiqiy narxini bilmay turib ancha yuqori narxda sotib olgan bo'lsa va boshqa hollarda shartnoma bekor qilinishi mumkin edi.

Oldin-sotdi shartnomalarining turlaridan biri ayirboshlash shartnomasi bo'lib, unga ko'ra tomonlar bir vaqtning o'zida to'liq, aniq, teng qiymatdagi tovarlarni o'tkazadilar va almashadilar. Shariatda fuqarolik huquqlari, mulkiy ijara va omonat (yuk, tovar) shartnomalar bilan batafsil tartibga solinadi. Ushbu shartnomaning predmeti er uchastkalari, bog'lar, turar-joy binolari, barcha turdagi ko'chmas mulk va boshqa narsalar edi. Shariat shartnoma qonunida do'stlik va sherikchilikka keng o'rin beradi. Shartnomaga ko'ra, tomonlar umumiy ishga (korxonaga) hissa qo'shgan yoki mehnatni ajratgan va o'z ulushiga muvofiq foyda olgan. Bu hamkorlik o'zaro ishonchga asoslangan edi. Shariatda shirkat shartnomasi ham mavjud bo'lib, uning shartlari shirkat mulkini boshqarish tartibi, daromad (foйда) taqsimlash tamoyillari va hokazolarni o'z ichiga oladi. Shartnomada nazarda tutilganidan tashqari barcha shartlar tomonlarning o'zlar tomonidan belgilanadi. Kredit shartnomasi. Shariat ssuda shartnomasida bir tomondan foiz evaziga pul qarz berish taqiqlangan bo'lsa, ikkinchi tomondan shartnomada ekvivalent narsani almashtirish shaklida tutilmagan, masalan, don miqdori (bug'doy, arpa, makkajo'xori), va hokazo) almashtirilishi taxminiy. summasiga foiz qo'shishga ruxsat berilgan. Foiz miqdori tartibga solinmaganligi sababli, belgilangan me'yorlar mohiyatan sudxo'rligni bo'rttirib ko'rsatishga, uni qonuniylashtirishga imkon berdi. Qarz shartnomasining shakllaridan biri yordam krediti shartnomasi bo'lib, uning predmeti pul yoki tovarlarni o'z ichiga oladi. Ushbu shartnoma pul yoki tovar qarzidorga topshirilgan paytdan boshlab kuchga kirgan va tomonlarning roziligi bilan bekor qilingan. Shaxsiy ijara ham keng tarqalgan bo'lib, unda yollangan shaxs o'z mehnatini ma'lum haq evaziga ijara beradi. Ushbu shartnomaga ko'ra, uni ishga qabul qilgan shaxs ishga qabul qilingan shaxsning ishga qabul qilish jarayonida o'limi uchun javobgar bo'lmagan. Muzrab shartnomasi ham amal qiladi va u o'z mablag'i hisobidan savdo yoki sanoat korxonasi tashkil etgan mulkdor bilan korxonani boshqaruvchi ishonchli shaxs o'rtasida tuziladi. Shartnoma tuzish vaqtida ajratiladigan kapital oltin yoki kumush aksiyalarda ifodalinishi kerak edi. Boshqaruvchining (muzarab) ulushi olingan foydaning foizi sifatida belgilanadi. Bundan tashqari, ushbu shartnomaga ko'ra, yemi ijaraga berganlar istalgan vaqtda shartnomani bir tomonlama bekor qilish va ijarachilarni majburan chiqarib yuborish huquqiga ega edi. Shaharlardagi mulkdorlar - mulkdorlar ham shunday huquqqa ega edilar. Biz yuqorida faqat XIX asr va XX asr boshlarida Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qo'llanilgan shariat qonunlari normalari, qoidalari va qonunlarini eslatib o'tdik. Bu huquqiy normalar, qoidalar va qonunlar Xiva xonligi ijtimoiy-iqtisodiy hayotining asosiy sohalarni huquqiy tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Savdo munosabatlarining rivojlanishi Xorazmning Buyuk ipak yo'lining markaziy tarmoqlari kesishgan markazlardan biriga aylanishiga, turli sohalarga ixtisoslashgan savdo markazlarining ayniqsa, savdo aloqalarining paydo bo'lishiga olib keldi.

Butun Sharq shaharlarining ierarxiya tuzilmasida ma'lum shaharlarning o'rni ko'p hollarda uning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati va karvon yo'llari bilan bog'liqligi, savdo aloqalari bilan bog'liqligi bilan belgilanadi. Xullas, ana shu sabablarga ko'ra IX asrda Xorazm savdo markazlari haqida turli ma'lumotlar paydo bo'la boshlagan. Sharq geografllari, tarixchilari va sayyohlari ham shaharlarning rivojlanishida savdoning ahamiyatini tushunganlar.

Manbalar haqida gapirishdan oldin Xorazm savdo markazlarining iqtisodiy ahvoli, Sharq-G'arb savdosida tutgan o'rni haqida bir necha davrlarda to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz.

Ayniqsa,

1. IX-XIII asr boshlaridagi arab-fors manbalari (mo'g'ullar istilosidan oldin).

2. XIII-XVI asrlarga oid arab-fors va Yevropa manbalari.

3. XVI-XVIII asrlar fors va eski o'zbek tilidagi manbalar.

4. XIX asr rus turistlari va tadqiqotchilarining ma'lumotlari.

O'z asarlarini arab tilida yozgan tarixchi va geografllarning asarlaridan Ibn Rustaning "Kitob al-alaq an-nafisa", Al-Ya'qubiyning "Kitob al-buldon" ("Mamlakatlar kitobi", Abu Bakr al-Balazuriyning "Kitob futuh al-buldon" (Fath kitobi), Ibn Xo'rdobi "Kitob masalik". ul-mamalik" ("Yo'llar va yurtlar kitobi"), Tabariyning "Tarix ar-rusul val-muluk" ("Payg'ambarlar va podshohlar tarixi"), Ibn Fadlonning "Risola", Abu Rayhon Beruniyning "O'sar ul-boqiya al-qurun xoliya"si." (Qadimgi xalqlar yodgorliklari) va "Geodeziya", Al-Istaxriy "Kitob masalik ul-mamalik" (Mamlakatlar yo'llari kitobi), Al-Muqaddasning (Makdisiy) "Ahsan-at-taqosim fi ma'rifat al-akolim" ("Iqlim o'rganish bo'yicha eng yaxshi qo'llanma"), Ibn Havkalning "Kitob ul-masalik val-mamalik" ("Yo'llar va mamlakatlar kitobi"). Bu asarlar Xorazm savdo markazlari haqidagi dastlabki va noyob ma'lumotlar manbalari hisoblanadi. Ular orasida Istaxriy va Muqaddas asarlari alohida ajralib turadi. Chunki ularning asarlarida Xorazm savdo markazlari, Xorazmning iqtisodiy geografiyasi, shahar va qishloqlarning savdo aloqalari, bozor va karvonsaroylar tavsifiga katta e'tibor berilgan.

Arab manbalaridan as-Soolibiyning "Latoif ul-maoriif" ("Ajoyib ma'lumot"), Ibn al-Asirning "Al-Komil fit-tarix" (Komil tarix) va as-Sam'oniyning "Kitob al-Arsab" ("Mashhur kishilar" kitobi (Yoqut al-Hamaviyning "Mutam al-buldon"). ("Mamlakatlar ro'yxati")da XI-XIII asrlarda Xorazmning savdo aloqalari haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud bo'lib, ular orasida Yoqut Hamaviyning asarlari o'zining qimmatli faktik ma'lumotlarga boyligi bilan ajralib turadi asar boshqa manbalarga nisbatan birmuncha chalkashlikdan holi bo'lib, undagi ma'lumotlarning ko'p qismi IX-XIII asrlarda yozilgan manbalarga e'tibor qaratsak asrlar fors tilida, ularning eng qimmatli va muhimi - noma'lum muallif tomonidan yozilgan, Mahmud Gardiziyning "Zayn ul-axbor" (Tarix ziynati) va Abulfazl Bayhakiyning "Tarixi Mas'udiy" Bu asarlarda Xorazmning qo'shni davlatlar va ko'chmanchi aholi bilan savdo aloqalari, shuningdek, xorazm savdo markazlari haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. bu aloqalar sodir bo'lgan karvon yo'llari sifatida.

Umuman olganda, IX-XIII asrlarga oid deyarli barcha manbalarda Xorazm nafaqat Movarounnahr, balki butun musulmon Sharqining eng rivojlangan hududi, ko'plab shaharlari, dehqonchiligi, chorvachiligi, hunarmandchiligi va shu munosabat bilan rivojlangan hududi sifatida tilga olinadi. , eng rivojlangan hududlardan biri. Biroq bu iqtisodiy va madaniy yuksalish mo'g'ul bog'i tufayli to'xtab qoldi. Bir qancha vaqt Xorazm shaharlari xaroba bo'lib qoldi. Lekin shuni aytish kerakki, mo'g'ullar istilosi ancha oldin shakllangan va rivojlangan Xorazm shahar madaniyati taraqqiyotini to'liq to'xtata olmadi.

Xorazm vohasi mehnatkashlarining bunyodkorlik ishlari tez orada iqtisodiyot va madaniyat bilan bir qatorda Xorazm savdo markazlari, ayniqsa Oltin O'rda davlati tarkibiga kirgan shaharlarning tiklanishiga olib keldi. Mo'g'ullar istilosidan keyin Xorazm Oltin O'rda tarkibiga kiruvchi Shimoliy Xorazm va Chig'atoy ulusi tarkibiga kiruvchi Janubiy Xorazmga bo'lingan.

Xulosa qilib aytganda, XVI-XX asr boshlarida mavjud bo'lgan Xiva xonligi O'zbekistonning davlatchilik va boshqaruv tarixida, iqtisodiy va madaniy hayotida o'z o'rniga ega bo'lib, mamlakatimizda jamiyat taraqqiyotining o'ziga xos tomonlarini o'rganishda muhim davlat hisoblanadi. mintaqa. Uning tarixi O'zbekiston tarixining ajralmas qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ergashev Q., Hamidov X. O'zbekiston tarixi. Darslik. Nashriyat: G'afur G'ulom, 2015.
2. Usmonov Q. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. Nashriyat uyi: "Iqtisodiyot-moliya", 2016 yil.
3. Bregel YE Xiva xonligidagi yer munosabatlarini o'rganishga (manbalar va ulardan foydalanish) // "Nauka" nashriyoti Sharq adabiyoti bosh tahririyati Moskva 1972 yil.
4. Matyakubova M., Xudjaeva G. Xiva xonligi tarixini o'rganishda qo'lyozmalar va epigrafik ma'lumotlar: yozuv xususiyatlari va qoidalari

- // Tarix va arxeologiya: IV stajyor materiallari. ilmiy. konf. Sankt-Peterburg, 2017 yil iyul - 26-28-betlar. URL: <https://moluch.ru/conf/hist/archive/243/12353/>
5. Bartold. V.V. Xorazmshoh // Kompozitsiya - Moskva 1964. T. 2. 2-son. 547 b.
 6. G'ulomov Y. Xorazmda sug'orish tarixi. Toshkent, 1959. 184 b.
 7. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Nashriyat: Yangi asr avlodi, 2012.